

קיצבאות: אידיאל או כורח - עקרונות והשלכות

זינוקה המטאורי של מפלגת הגימלאים בבחירות האחרונות, אינה מקרית. לצד הסיבות והנסיבות הקוניוקטוראליות-פוליטיות, אין ספק שמצוקה ממשית עמדה בשורש התופעה, ומכך לא ניתן להתעלם. כאבם של הגימלאים עצמם ותחושתם הכבדה של בני ביתם היותר צעירים, באה לידי ביטוי מובהק במאסות הגדולות שהצביעו עבורם.

ואכן אין לחדד: הנתונים הכלכליים מורים בעליל על השחיקה המתמשכת במעמד הזקן בחברה הישראלית, לכל הפחות בזוית הכלכלית. אך לא רק כלפי הזקן הדברים אמורים אלא ככלל, כלפי החלש. לא פחות משמצוקת הזקן מהדהדת, גם מצוקות החולה, הנכה, הילד וההורה במשפחה ברוכת ילדים, מהדהדות ודורשות מענה.

תמצית העניין בקצרה, ממש בקליפת אגוז, גורסת שאלה בהירה וחדה: מה מקומן של קיצבאות תמיכה? הלנו הן או לצרינו? האם ברכה בצידן או דווקא קללה? האם הן מקדמות או דווקא מסיגות? האם, בראייה ארוכת טווח, הן לטובת הפרט או לרעתו? לטובת הכלל או לרעתו? האם הן מחלצות ממצוקה או דווקא מנציחות אותה?

לשאלות אלה התייחסויות רבות, ומגוונות, במדעי החברה, הן אלה התיאורטיים והן אלה הפרקטיים, אולם, לאמיתו של דבר, בעומק העניין ניצבת השקפת עולם – אם סוציאליסטית ואף קומוניסטית ואם ליברלית ואף קפיטליסטית. השורה התחתונה המעשית היא – במידה רבה מאוד – פועל יוצא של השקפת עולם מקדמית. ואחר שכך הדבר, לא תהא כהנת כפונדקית, ומן הראוי שננסה לתת דעתנו להשקפתה של תורה בסוגייה. 'משהו' מזה, על קצה המזלג, להלן, ובעיקר בשימת-לב לעקרונות.

*

על אף שעיקר עניינו של הרמב"ם, ב'משנה תורה', בהכרעות הלכתיות ובפסיקה, מעת לעת לא נמנע מהוספות 'אמירות', אם רעיוניות ואם הסטוריות. מן המפורסמות שהוא עושה זאת לרוב בחיתומי 'ספרים' ולעיתים גם בראשם. רק לעיתים חריגות ביותר הוא עושה זאת בתוככי ההלכות גופן, ואם הוא רואה לנכון לעשות כן, ודאי דברים בגו! כך הדבר, למשל, כאשר בתוככי הלכות מתנות עניים, בתוככי הכרעותיו את הלכות צדקה, הוא מיידע אותנו כי –

"מעולם לא ראינו ולא שמענו בקהל מישראל שאין להן קופה של צדקה"

הלכות מתנות עניים ט, ג

אין ספק שבאמירה זו לא התכוון הרמב"ם לשמש היסטוריון או סוציולוג. ברי שכוונתו לקבוע חד-משמעית מהו צביונו התקין של "קהל בישראל". לא יתכן – ממש כך – "קהל בישראל" שאין לו קופה של צדקה; לאמור, אם מצאת ציבור יהודי שאינו מקיים סעד קהילתי, הרי דע לך שהוא אינו יכול להיקרא ולהיחשב "קהל ישראל"!

למען הסר ספק, עוד הוסיף הרמב"ם (שם י, א):

"חייבין אנו להיזהר במצות צדקה יתר מכל מצוות עשה, שהצדקה סימן

לצדיקי זרע אברהם אבינו שני' כי ידעתיו למען אשר יצוה וכו'. ואין כסא

ישראל מתכוון ודת האמת עומדת אלא בצדקה שני' בצדקה תכונני, ואין

ישראל נגאלין אלא בזכות הצדקה שני' ציון במשפט תפדה ושביה בצדקה".

אף בכך לימדנו שהצדקה היא איפיון יהודי, עוד מקדמת דנא – אבינו הראשון, ולא בכדי היא גם ממבשרי הגאולה העתידית.

בכל אופן, אמירתו הקטגורית של הרמב"ם, הקובעת צמידות בין "קהל ישראל" – ל"קופה של צדקה", מורה בבירור שכל הדיון ביחס לקיצבאות אינו יכול להתקיים אם הוא מעמיד סימן שאלה על קיומה של "קופה של צדקה", שכן על זו אין מערערים בשום אופן. על כורחך אתה אומר שתיחום השאלה אינו יכול להיעשות אפוא אלא אך ורק כאשר מדובר בקיצבאות שמתקיימות לצד אותה "קופה". לאמור, ה"קופה", שודאי ממשיכה ומתקיימת, עניינה סעד לנזקקים – אם עניים ואם אביונים, בעוד שקיצבאות הן חלק מהכנסה קבועה.

אלא שלכאורה גם על הכנסה כזו אין מקום לדון, שכן דומה כי דווקא היא היותר תואמת את פיסגת האופנים בהן צדקה יכולה להינתן. הן כך קבע הרמב"ם (שם שם, ז):

"שמונה מעלות יש בצדקה, זו למעלה מזו. מעלה גדולה שאין למעלה ממנה זה המחזיק בידי ישראל שמך ונותן לו מתנה או הלואה או עושה עמו שותפות או ממציא לו מלאכה כדי לחזק את ידו עד שלא יצטרך לבריות ולא ישאל, ועל זה נאמר והחזקת בו גר ותושב וחי עמך, כלומר החזק בו שלא יפול ויצטרך".

משמע, האופן היותר נעלה הוא דווקא זה שאינו ניתן למי שכבר הידרדר למצב בו חייבים לסעדו, אלא דווקא זה שימקדים תרופה למכה ועוד לפני הנפילה, מסייע [וכן הדגיש החפץ חיים בפתח ספרו 'אהבת חסד']. זו הרי מטרת המצאת המלאכה, עשיית השותפות ואף ההלוואה, "שלא יצטרך לבריות", וכפי שכבר אמרו חכמים (שבת סג ע"א): "גדול המלווה יותר מן העושה צדקה, ומטיל בכיס – היוצר שותפות עסקית - יותר מכולן". והרי זה בדיוק עניינן של קיצבאות, שאינן ניתנות למי שכבר העני ופושט יד אלא קיום של "החזק בו שלא יפול ויצטרך".

והרי כבר עמדו רבים על סיווג שלושת התמיכות עליהן הורתה תורה, ועל ההדרגתיות שביניהן: שיטה מונעת, שיטה משקמת, ושיטה מסעדת. השיטה המונעת באה לידי ביטוי ראשוני בחלוקה הקדומה של קרקעות ארץ ישראל. בעת חלוקת הארץ נקבע: "לרב תרבה נחלתו ולמעט תמעט נחלתו" (במדבר כו, נד) ובכך נוצרה נקודת מוצא שוויונית בין כל האזרחים [להוציא שבט לוי, שאינו מענייננו]. נכון הוא שחז"ל דנים בשאלה כיצד נעשתה החלוקה בפועל, אם לפי יוצאי מצרים ואם לפי הנכנסים לארץ, אם מדובר בחלוקה בין-שבטית או בחלוקה פנים-שבטית, ועם זאת התורה מבקשת להדגיש את הפרופורצייה הנאותה: "לרב תרבה – למעט תמעט".

ואולם ברור שלאורך ימים ושנים הפרופורצייה הנאותה אינה יכולה להישמר, בשל סיבות ונסיבות כאלה ואחרות שהזמן גורמם. זה אפוא שורש מצוותה של תורה להחזרת קרקעות ביובל, כנסיון - ולו גם נסיון חלקי - להשבת מצב שוויוני לראשיתו. לכך מצטרפות, כמקבילות ומשלימות, גם שמיטת הכספים המפקיעה חובת השבת ההלוואות וכך גם שיבת עבד עברי לביתו בשביעית וביובל. ברם לצד אלה הכרח הוא שתתקיים שיטה מסעדת: צדקה. צדקה היא אם כן גורם מאזן, גורם מעדכן, שמבקש גם הוא לשוב ולהעמיד, ולו במידת-מה, שוויון על מכונו.

נמצאת אומר אפוא שישנה מעלה שהיא עוד גבוהה מן הצדקה "הרגילה". סעד ארעי, זוהי הצדקה "הרגילה"; השיקום, הוא הנעשה על ידי הלוואה, מתן עבודה או שותפות עם מי שעומד – חלילה – להתמוטט, וזוהי כאמור המעלה העליונה של מצות הצדקה, במונחי של הרמב"ם. ברם, עולה על כולנה - השיטה המניעתית. זו, השיטה המניעתית, יכולה להיעשות על ידי מיסודו מראש של מיבנה חברתי-כלכלי אשר מבקש להבטיח כי – עד כמה שניתן – כלל לא ייווצרו מקרים של נתמכי

סעד או כאלה הזקוקים לשיקום. כאן, במקום זה, משתלבות, בין השאר, הקיצבאות. אם הנחה היא, למשל, שריבוי ילדים עלול למוטט כלכלית את ההכנסה המשפחתית; אם הנחה היא, למשל, שזיקנה, כמו-גם מחלה ונכות, עלולות גם הן לגרום לכך, הרי ראוי למסד 'סדר יום' כזה שמלכתחילה ישפה על ההוצאות החריגות, ובלבד שייקבע כי הן "ראויות".

נכון הוא שבמידת-מה סוגייה זו חוזרת לשאלה כללית ורחבה הרבה יותר: שאלת יחסה של תורה לחלוקה שוויונית של ההכנסות מזה או צידוד בבעלות פרטית מזה. על סוגייה זו נשברו זה כבר קולמוסים הרבה ולפיכך נסתפק רק ב'משהו' שנוגע בדבר:

היו מגדולי ישראל שאמרו דברים מהם משתמע צידוד בשיתוף ובשוויון. כך, למשל, ר"י עראמה בספרו 'עקדת יצחק' (שער עשרים), הכותב:

"תדע כי תורתנו התמימה הפליגה להזהיר במאוד מאוד על היותנו מהנים מממונותינו ומגופותינו זה לזה בנתינת הצדקה וההענקה וההלוואות... ובכל דבר שיצטרך אל חבירו שמטה ידו עמו, עד שכבר תשים שם שיתוף בכל אשר לנו עם חברינו ושכנינו וכל אנשי שלומינו".

לשון עוד יותר מפורשת ננקטה על ידי ר"י עמדין, בפירושו 'לחם שמים' למסכת אבות (ה, י - וראה לו גם בסידור בית יעקב, בפירושו 'למעמדות'), שם נאמר – לאחת הדעות – כי "שלי שלי שלך שלך זו מידת סדום". והרי זו אמירה תמוהה ביותר: מדוע תיחשב שמירת אדם על זכויותיו, על בעלותו ברכושו, חמורה כדי "מידת סדום"? משיב על כך יעב"ץ:

"שבלי ספק היה דבר מועיל מאוד בתיקון קיבוץ המדיני, אם היה כיס אחד לכולם. כי אז בטלה קנאה ושנאה מבני אדם. ולכן היו נמצאים בדורות קדמונים כתות פרושים בישראל שכל נכסיהם היו בשותפות, אין לאחד זכות בשום קנין מהקנינים לעצמו יותר מחבריו אלא כולם ניזונים מן האמצעי".

יתירה מזאת; אם אלה מיקמו 'אמירתם' במסגרת עיונית-פרשנית, תיאורטית, הרי החתם סופר התייחס לנושא ממשית ומעשית. בשו"ת חתם סופר (חו"מ סימן מד) הוא מציג חוות דעת חיובית על התנועה הקואופרטיבית של זמנו, זו אשר דגלה בבעלות משותפת על אמצעי הייצור ובחלוקה שוויונית של הרווחים. הוא מציין שמצאנו דוגמה בתורה ובהלכה. כך למשל, כהני כל משמר קיבלו בשווה את חלקם בקרבנות, למרות שאחד טרח יותר ואחד פחות; כך למשל תקנת דוד המלך ביחס לחלוקת שלל מלחמה בין לוחמים 'ממש' ובין 'עורף' ששמר על הכלים. ואולם – מעיר החתם סופר – גם אם כך היא דרכה של הנהגה לכתחילאית, עם זאת צריכים לידע שמשטר כזה מחייב את העם ברוח נדיבות, באהבה ובאחוה.

שלא כמותם - "המגיד מדובנא", רבי יעקב קרנץ. בספרו 'קול יעקב' שעל מגילת אסתר (ג, יא) כותב "המגיד":

"דע שלולא תורתנו הקדושה שאסרה לנו הגזל והחימוד, היה ראוי על פי משפט השכל להיות כיס אחד לכל אדם יחד ושתהיה יד הכל שוין בכל שפע וברכה בעולם ואין גזל ואין צדקה שייך כלל. כי הלא באמת אין בעלים ואדונים על העולם הזה ומלואו כי אם הקב"ה. וכשם שאין במרום שום בעלים ואדנות וממשלה כי אם להשם לבדו, וכן למטה ממדרגתנו כמו הבהמות והחיות שאין עמלם אלא לפיהם ואת היותר יד כולן שוין בו. אבל אנחנו עם בני ישראל להיותנו עם סגולה ית' חלק לנו את הארץ הטובה ונתן חלק ונחלה לכל שבט, איש לפי פקודיו על פי הגורל, להיות כל אחד אדון

ומושל על שלו. לפי שרובי תורתו ית' תלויה בזה, כמו צדקה ומעשרות לקט שכחה ופאה איסור גנבה וגזלה וחמדת ממון זולתו וכדומה. כי אם היתה יד הכל שוה אין חסד ואין צדקה... נמצא שהתחלת היושר שבין בני האדם: להיות מה שיש לזה – שלו, ומה שלזולתו - לזולתו, הכנתו ית' הוא, כי הוא החליק לכל אחד חלקו, כאילו היה שלו באמת, והכל היה בשביל להגדיל תורה ולהאדיר".

נמצאת אמור כי לדידו, דרכה הלכתחילאית של תורה, הדרך היחידה בה ניתן לקיים את מלוא מרחבה של תורה על כל מצוותיה, מחייבת בעלות אישית של הפרט בממונו, אדנות וממשלה, ולא שוויוניות.

ניתן כמובן 'לפשר' ולמצע בין הגישות - לראותן כמשלימות זו את זו; לתחום את חלותן אם לפי מסגרות אנושיות, אם לפי תיקוף הסטורי, אם לפי בידול המצוי מהרצוי ועוד ועוד, ומכל מקום ברי שהדגשים מובחנים. מעתה, ניתן היה לחשוב, לכאורה, שהגישה המדגישה שוויוניות תראה ברכה בקיצבאות המעבירות ממון אחד לזולתו ולעומת זאת הגישה המדגישה בעלות אישית תבקש להותיר ממון בעליו לעצמו.

ולא היא; דומה שזה בדיוק יתרון של קיצבאות, שהן אינן מגיעות מכיסו הפרטי של אדם זה או אחר, אפילו לא מכיסם של שותפים רבים, אלא הן חלק ממסגרת תקציבית מדינתית. לאמור: כשם שמדינה מחליטה מחד על גביית מיסים מאזרחיה בשיעור זה ואחר, וכשם שמאידך מדינה מחליטה על הקצאת משאבים לצרכים שונים ומגוונים, כך היא גם מחליטה על מתן קיצבאות. לא תהא כהנת כפונדקית ולא יהיו קיצבאות רווחה פחותות בחשיבותן מתמיכת מדינה בתרבות, באמנות, בספורט וכיו"ב; אדרבה - כל שכן, וקל וחומר, כפליים ושבעתיים!

יש לסכם אפוא ולומר שתמיכה באמצעות קיצבאות היא הדרך היותר ראויה לתמיכה, כשיטה מניעתית-ממלכתית העדיפה על סעד ואף על שיקום. מיותר לומר שהביטוי המעשי מחייב בקרה נקודתית על הצדקת ההיזקקות של פלוני ושל אלמוני; מחייב ויזוא פרטני שהתמיכה אינה מובילה לבטלה סתמית; מחייב איזון בין משאביה המוגבלים של המדינה – ואולם, בשורה התחתונה, אכן זהו אמצעי המסור לרשויות בכדי שיוכלו להסדיר תנאי מחייה הוגנים לכלל האזרחים.

למען הסר ספק: אין בסדר עדיפות זה כדי לבטל את הסעד ואת השיקום. אל לו לאף אחד לנצל לרעה תואנות פסבדו-הלכיות-ערכיות כאלה ואחרות, ולשלול מתן צדקה! אם צלחה שיטת המניעה - ניחא, אך אם לא, אין פטור ממצות צדקה. סוציאליזם תחילה, אך איננו פטורים גם מפילנטרופייה. ועם זאת – בראש וראשונה, ולכתחילה: מניעה. יתרון הגדול והמשמעותי של הקיצבאות, שכל עוד הן נעשות על-פי צרכים נאותים, בבחינה אובייקטיבית ולפי קריטריונים ידועים ושקופים, הרי העובדה שהדבר נעשה כחלק ממסגרת תמיכה תקציבית ממשלתית, כללית, שומטת את הקרקע ממתן ביטוי אישי, פרטני וסובייקטיבי. דרך זו אכן היא למעלה-למעלה מן הצדקה.

לעיון נוסף:

הקינוח בהלכה, שעלבים תשמ"ד [הרב א' בר שאול, 'קנין וחברה', שם, עמ' 38-39; הרב י' פילבר, 'שלמות האדם וחיי השיתוף', שם, עמ' 43-46; הרב ש' אבינר, 'השיתופיות והשוויון', שם, עמ' 47-

הרב נ' בר אילן, נקדש בצדקה, רחובות תשנ"א
הרב ש' גורן, 'קביעת קו העוני לפי ההלכה', תורת המדינה, ירושלים תשנ"ו, עמ' 358 ואילך;
'עסקת החבילה הכלכלית לאור ההלכה', שם, עמ' 385 ואילך
מ' הלינגר, מצות צדקה - בירור הלכתי, ספרותי והיסטורי, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור
לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן תש"ס
הרב ד"ר אליהו יונג, 'יחסי אנוש בתורת ישראל', בתוך קובץ המאמרים בין אדם לחבירו, ירושלים
תשל"ה, עמ' 118-125
ב' פורת, 'ליסודות מדיניות חברתית-כלכלית: "ואהב גר לתת לו לחם ושמלה"', דף לפרשת עקב
תשס"ב, גיליון מס' 85, משרד המשפטים – המחלקה למשפט עברי
צהר – כתב עת תורני, גליון יט (אלול תשס"ד): סידרת מאמרים
י' קיסטר, 'דיני צדקה בשימושם במשפט הישראלי', הפרקליט כח (1967)

M. Walzer, Spheres of Justice, New York, 1983